

ŞAH İSMAİL HATAYÎ'NİN ŞİİRLERİNDE HZ. ALİ

M. Saffet SARIKAYA*

Giriş:

Bu tebliğimizde Şah İsmail Hatâyî'nin şiirlerinde Hz. Ali'nin nasıl tasvir edildiğini, Hz. Ali'nin inananlara nasıl anlatıldığını tespitte gayret edeceğiz. Bunun hem Hatâyî'nin şiirleri vasıtasıyla Hz. Ali'nin Alevî kültüründeki yerini anlamamıza, hem de günümüz Alevî kültüründe Hz. Ali'yle ilgili tartışmalara ışık tutacağına inanıyoruz.

Tebliğimizde Şah İsmail'in Hz. Ali'yle ilgili şiirlerini, E. Memmedof'un Azerbaycan İlimler Akademisinde neşredilen *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*¹ adlı neşrinden ve İ. Arslanoğlu'nun *Şah İsmail Hatâyî ve Anadolu Hatâyîleri*² adlı neşrinden tespit ettik. Her iki eserin *Divan* neşrinde kısmen farklılıklar vardır. Hz. Ali'den bahseden şiirler tespitlerimize göre otuz civarındadır. Bunlardan *Divan*'ında bulunanlardan bir Murabba, bir Müseddes, 17, 15 ve 11 beyitlik üç kaside, üç gazel, on Dûvazdeh ve bazı şiirlerinden bi'l-vesile Hz. Ali'yi adı veya sıfatlarıyla andığı beyitler; *Dehname*'de “Der Menkabe-i Şâh-ı Merdân Ali Aleyhüs-Salâvât-ı ve's-Selâm” başlığıyla Hz. Ali'nin menkabesinin anlatıldığı 35 beyt, *Divan*'ında yer alan Murabba' (“Der cemî-i Tevhid u Na't u Menkîbet” başlığıyla tekrar edilmektedir)³ ve bir Dûvazdeh; *Nasihatname*'de ise metin bütünlüğü içinde önce bir Dûvazdeh anlayışı içinde 12 beyit, sonra ona bağlılığı ifade için 6 beyit doğrudan Hz. Ali'den bahsetmektedir.

Biz bu şiirleri ayrı ayrı sıralayıp yorumlamak yerine, sistematik olarak kendi bütünlükleri içinde değerlendirerek çeşitli örnekler vereceğiz ve diğer benzerlerine atıflar

* Doç. Dr., SDÜ İlahiyat Fakültesi İslâm Mezhepleri Tarihi Öğretim Üyesi

¹ Eziaga Memmedof, *Şah İsmail Hatâyî Eserleri*, I-II red. Hamid Aralsı, Azerbaycan SSR İlimler Akademisi, Bakü (1966-1973). Eserin birinci cildi *Divan*, ikinci cildi *Dehname* ve *Nasihatname*'dir Burada eserin temininde yardımcı olan SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Dr. Selami Turan Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

² İbrahim Arslanoğlu, *Şah İsmail Hatâyî ve Anadolu Hatâyîleri*, Der Yayınları, İstanbul (1992). Her iki eserde bundan sonraki sayfalarda nâşirlerin adıyla verilecektir.

³ Gerek Memmedev'un gerekse Arslanoğlu'nun neşrinde şiir aynen tekrar edilmiştir.

yapacağız. Çünkü şiirlerin tek tek tahlili veya birbirinden bağımsız ele alınması Hz.Ali'yle ilgili kabullerin doğru anlaşılabilmesi gibi bir sonucu da doğurabilecektir, ki bazı araştırmacılar bu hataya düşmüşlerdir.⁴

Tarihi Şahsiyet Olarak Hz. Ali:

Konumuz Hz. Ali olduğuna göre, önce tebliğin bütünlüğü içinde tarihi gerçeklik olarak onun bibliyografyasını ana hatlarıyla verelim.

Hicretten yirmi iki yıl önce (m. 600) Mekke'de doğduğu rivayet edilir. Babası Ebu Tâlib annesi Esed kızı Fatıma'dır. Ali adını Hz. Peygamber'in verdiği nakledilir. Haydar, Esed=Aslan, Murtazâ=Razı Olunmuş gibi lakabları, Ebû Hasan, Ebû Türâb gibi künyeleri vardır.

Mekke'de yaşanan bir kıtlık yılında Hz.Peygamber'in himayesine alınmış ve on sekiz yıl onun terbiyesinde yetiştirilmiştir. Çocukken Müslüman olduğu için hiç puta tapmamasından dolayı kendisi için (Kerremallahu veche=Allah onun yüzünü şereflendirsin) denilir. Medine'ye hicretinde Hz. Peygamberin yatağında yatarak müşrikleri oyalamış, daha sonra Hz. Peygamber'in emanetlerini sahiplerine iade ederek hicret etmiştir. Hicreti müteakip yapılan muâhat/kardeşlik sırasında Hz. Peygamber onu kendisine kardeş edinmiş, hicretin ikinci yılında kızı Fâtıma'yla evlendirmiştir. Bu evliliklerinden Hasan, Hüseyin, ölü doğan Muhsin, Zeynep ve Ümmü Külsüm adlı çocukları olmuştur. Hz. Ali, Hz. Fâtıma'nın vefatından sonra tekrar evlenmiş ve bir çok çocuğu olmuştur.

Hz. Ali, Bedir, Uhud, Hendek ve Hayber başta olmak üzere hemen bütün savaşlara katılmış, bu savaşlarda büyük kahramanlıklar göstermiştir. Bedir savaşında gece vakti kuyulardan tek başına askere su taşımıştır. Uhud'da gösterdiği kahramanlıklardan dolayı Hz. Peygamber kendisine Zülfikâr adlı kılıcı hediye etmiştir. Yine rivayete göre hatiften “*Lâ fetâ illâ Ali lâ seyfe illâ Zülfikâr*” sözü bu savaşta duyulmuştur. Hayber'de kale kapısını kalkan olarak kullanması dillere destan olmuştur. Sadece Tebuk gazvesinde Peygamber'in vekili olarak Medine'de kalmıştır.

Hz. Peygamberin vefatında tekfin işlerini üstlenmiş, Müslümanlar tarafından seçilen ilk üç halife zamanında dinî ilimlerle meşgul olmuş, kendisine başvuru

⁴ Örneğin bkz., J. Kingsley Birge, *Bektaşilik Tarihi*, çev. R. Çamuroğlu, İstanbul (1991), 155-157, 163.

konularda danışmanlık yapmıştır. H. 35/m. 656'da halife Osman'ın öldürülmesinden sonra yapılan ısrarlar üzerine halifeliği kabul etmiştir. Halifelik dönemi, Cemel vak'ası, Sıffin savaşı (36/656-7) ve Haricilerle mücadelelerle geçmiştir. 40/661'de bir Haricî suikastında vefat etmiş, Necef'e defnedilmiştir.⁵

Çeşitli kaynaklarda pek çok ayetin onun hakkında nazil olduğu, onun faziletine dair pek çok hadisin Hz. Peygamber tarafından dile getirildiği bildirilir.⁶ Bunlara, Hatâyî'nin şiirlerindeki telmihlere istinaden yeri geldikçe işaret edilecektir.

Hayatı ana hatlarıyla böyle olmasına rağmen Hz. Ali hakkında Alevî-Bektâşî gelenekte tarihi hakikatlere uymayan pek çok menkıbe anlatılmış, onun hayatı doğumundan itibaren pek çok kerametlerle birlikte nakledilmiştir.⁷ Bu anlatım tarzı yakın tarihlere kadar Anadolu'nun taşrasında Sünnî-Alevî bütün çevrelerde anlatıla gelmiştir. Bu menkıbelere ait çağrışımlara çoğu kere Alevî-Bektâşî şiirlerinde rastlanır.

Hatâyî'nin Hz. Ali Tasavvuru:

Hacı Bektaş Veli ve Ocakzâdelilerin onun soyundan gelmesini bir tarafa bırakırsak Hz. Ali ve Ehl-i Beyt sevgisi sadece Alevî-Bektâşîlerin değil, İslâm'ı kabullerinden itibaren bütün Türklerin müşterek bir hasleti olmuştur. Ancak Alevî-Bektâşî kültüründe onun tarikat pîri olarak kabul edilmesi, sufi gelenekte pek çok silsilenin başının Hz. Ali olması, Hz. Peygamber'den sonra sahip olduğu ahlakî hasletler ve İslâm'a olan hizmetindeki öncelikleriyle kâmil insan olarak onun kabul edilmesi bu sevginin daha belirgin hale gelmesine yol açmıştır. Hatta bu kabuller bazı efsanevî unsurlarla birleşip menkıbevî bir anlatımla bütünleşince zamanla Hz. Ali'yle ilgili insanüstü bir takım kabullerin kendisine nispet edildiği literal tavsiften farklı bir anlatım ve kabulleniş biçimi gelişmiştir.

İşte bu kültürün temel taşlarından Şah İsmail Hatâyî'nin onu tavsif ettiği gazeli:

⁵ Hz. Ali'nin hayatı ve kişiliği hakkında geniş bilgi için bkz., Abdulkaki Gölpınarlı, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali (as)*, yayına haz. M. Mücahidi, Kum (1996); Ziya Şakir, *Hız. Ali Hayatı, Öğütleri, Cenkleri*, İstanbul (1976), 7-104; J. Kingsley Birge, *Bektaşilik Tarihi*, 149-153; Rıza Zelyut, *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*, 8.baskı, İstanbul (1992), 84-99; E. Ruhi Fığlalı, "Hz. Ali" md., *DİA*, II, 371-375; aynı yazar, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara (1990), 238-245;

⁶ Hz. Ali hakkında varid olduğu ileri sürülen ayetler ve hadisler hakkında bkz., Gölpınarlı, *Hız. Ali (as)*, 363-392; M. Yaşar Kandemir, "Hz. Ali" md., *DİA*, II, 375-378.

⁷ Hz. Ali'nin menkıbevî hayatı için bkz., Ziya Şakir, *Hız. Ali*, 131-505. Seyyid Hüseyin de *Şerhu Hutbeti'l-Beyân*'da Hz. Ali'ye nispetle bazı menkıbeler nakleder. Bkz. Süleymaniye Ktb., Laleli 1496. Birge, *Bektaşilik Tarihi*, 153-163; Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, Ankara (1990), 222-230; Fığlalı, *Türkiye'de Alevilik ve Bektaşilik*, 245-252.

*Din Muhammed dinidür salli 'alâ sâhib vekâr
Kevserin suyun viren şâhım Ali'dür şehsüvâr*

*Hem sahîdür hem sehâdur kâinatın ayındur
Kimse ne bilür anın sırrın bilür Perverdigâr*

*Didiler kim bu cihânın nûr-ı kimdür kim ola
Mir Hasan'dur şah Hüseyin'in âli oldı yadigâr*

*Daş yarıldı çıhdı Düldül eyer ü yükân ile
Ey münâfik yola gelgil eyleme şâhdan kenâr*

*Hande varsan ey Hatâyî sen bu lafzı söylegil
Lâ-fetâ illâ Ali lâ-seyfe illâ Zülfikâr⁸*

İslâm'a vurgu ve Muhammed'e salavât ile başlayan bu şiirde, Hz. Ali'nin âlemin nûru, kainatın aynı, sırrını Allah'ın bildiği, Kevser suyunu dağıtan, Düldül ve Zülfikâr⁹ sahibi, Hasan ve Hüseyin'in babası, cömert ve kendisinden ayrılmanın münâfiklik olduğu gibi temel unsurlarla Hz. Ali hakkındaki inanç motifleri hülâsa edilmiştir. Şiirde aynı zamanda Hz. Ali hakkındaki kabuller tarihî realite ve menkabe boyutuyla birlikte, Türk tarikatlarında çokça gördüğümüz vahdet-i vücûd anlayışının sûfiyâne bir terennümüyle dile getirilmiştir. Biz bu inanç motiflerini alt başlıklar halinde açmılayacağız.

Sırr-ı Ali

Alevî-Bektâşî geleneği içinde sıkça rastladığımız motiflerden biri, Alevilerin bilmekle övündükleri ve çoğu kere sembollerle dile getirdikleri “Ali sırrı”nı Hatâyî'de de görmekteyiz.

Bu kabul tasavvufta önemli bir yeri olan “Nûr-ı Muhammediyye” teorisinin Şîfî geleneği içinde ifade edilen ve Alevîliğe uyarlanan biçimidir. Kısaca Tanrının ilk yarattığı şeyin neliğiyle ilgili bu izahta Tanrıdan ilk tecelli eden şey, Muhammedin nûrudur; veya bir başka ifadeyle Muhammed-Ali'nin nûrudur. Çünkü Alevîler Kur'an'da¹⁰ geçen “nûr” ve “kandil” ifadelerinden hareketle nûr-ı Muhammedî'nin bir elmanın iki yarısı gibi

⁸ Memmedof, I, 162; Arslanoğlu, 107-108.

⁹ Alevî literatüründe çokça geçen bu iki motiften Düldül Hz. Ali'nin savaş bineği; Zülfikâr kılıcıdır. Her ikisini de savaşlarda gösterdiği yararlılık üzerine kendisine Hz. Peygamber hediye etmiştir. Bkz., Cl. Huart, “Düldül” md. *İA*, III, 663; T.R. Topuzoğlu, “Zülfikâr” md., *İA*, XIII, 649-650.

¹⁰ Bkz., Kur'an, Yunus 10/5, İbrahim 14/33, Nuh 71/15-16. Sonuncu ayetin Türkçesi şöyledir: “Görmediniz mi Allah yedi kat göğü nasıl yarattı? Onların içinde ayı bir nur kılmış ve güneşi bir kandil (çerağ) yapmıştır”. Konuyla ilgili açıklamalar için bkz., Mehmet Eröz, Türkiye'de Alevîlik ve Bektâşîlik, Ankara (1990) 212-213.

birbirinden ayrılmayan Muhammed-Ali'nin nûrunun bileşimi olduğunu kabul ederler.¹¹ Buna göre, nübüvvet vasfının tezahürü olarak “Hz. Muhammed’in her kemâlin başlangıcı, her güzel hasletin menşei”¹² olarak gören anlayış Hz. Ali’yi de kapsayacak şekilde genişletilmektedir. Yani, velâyet vasfının nübüvvetin devamı gibi anlaşıldığı tasavvufî-Şîî düşüncenin¹³ yansımasıyla, velâyet sahibi Hz. Ali, Hz. Muhammed’e nispet edilen vasıfları (nübüvvet hariç) kendisinde taşıyan ve onun devamlılığını sağlayan parçadır. Bu itibarla, ikisi birbirinden ayrılmaz ve birlikte zikredilir.

*Hem senin ta’rifin itdi hem Ali’nin ol İlâh
Nişe kim sen Mustafa ol Murteza’dur ya Nebi*¹⁴

*Muhammed nûrundan Ali sırrından
Hakikat bahri içre gevherem men*¹⁵

Nûr-ı Muhammedî olgusu sadece manevî bir olgu değildir; Hz. Adem’den itibaren bütün peygamberlerde tezahür ederek Hz. Muhammed’in şahsında tecessüd eder.¹⁶ Alevî gelenekte bu durum Hz. Peygamber’e nispet edilen “*Ali benden bir parçadır*”, “*Ben ve Ali bir nûrdanız*”, “*Etin etimdir, kanın kanımdır, cismin cisimimdir*” gibi sözlerle¹⁷ Hz. Ali’yi de içine alan bir tezahür süreciyle benimsenir.¹⁸ Nitekim son ifadeye “lahmike lahmî sırrı” denilerek ilk yaratılıştaki Muhammed-Ali birlikteliğinin cismanî tezahürüne atıf yapılır ve

¹¹ Yeminî, bu olguyu Hz. Ali’nin kerametlerini içeren biçimde anlatır. Ona tasvirine göre; Cebrâîl yaratılıp kendisine Tanrı tarafından “*ben kimim*” sorusu yöneltilince cevaptan aciz kalıp otuz bin yıl kararsız bir şekilde uçmuş, havada asılı bir kubbe görmüş, kubbeye varınca içerde bir kandil içinde yarısı yeşil, yarısı ak bir nûr görmüş. Bunu ne olduğunu Tanrı’ya sormayı dilerken, ak nûrdan bir ses gelerek yeşil nûrun hâtemu’l-enbiyâ Muhammed olduğunu kendisinin de onun amca oğlu Ali olduğunu söylemiş; Cebrâîl’e Tanrı’ya vereceği cevabı “*Sen rızıklar verici, alemlerin yaratıcısı ve bağışlayıcı padişahsın, ben ise eksik ve aciz bir kulum*” diye öğretmiştir. Bu nedenle Cebrâîl Hz. Ali’yi üstad olarak tanımış ve ashâb içinde ona ayrı bir hürmet göstermiştir. Bkz., *Faziletname-i Cenâb-ı Şâh-ı Velâyet*, İstanbul (1325-1327), 86-88.

¹² Mehmet Demirci, “Nûr-ı Muhammedî”, *DEÜİFD*, I, İzmir (1983), 239-240.

¹³ Bu konuda bkz. Kamil M. eş-Şeybî, *es-Sıla Beyne’t-Tasavvuf ve Teşeyyü’*, 3. Baskı, Beyrut (1982), 369 vd.

¹⁴ Memmedof, I, 9; Arslanoğlu, 51.

¹⁵ Memmedof, I, 408; Arslanoğlu, 95.

¹⁶ Daha geniş bilgi ve literal örnekler için bkz. Demirci, “Nûr-ı Muhammedî”, 255-258.

¹⁷ Bu sözler kaynakları ve benzerleri hakkında bkz. Gölpinarlı, *Hz. Ali*, 363-374.

¹⁸ Yeminî, Hz. Ali’nin doğumuyla ilgili verdiği bilgilerde; Tanrı’nın Âdemi yarattığını ve yer yüzüne halife kıldığını, alnına kutsal bir ışık koyduğunu ve “*Ey Âdem, bu ışık sevgili peygamberimin nûrudur, sana emânettir. Bu emânetin değerini bil. Bunun yüzünden âlem yaratıldı*”, buyurduğunu ifade ederek; “*Yerle gök bu nûrla doludur. Yaratanın güzelliği başta Âdem olmak üzere bütün Peygamberlere erişti, sonunda Hayber fatihi Ali’de karar kıldı*” diyerek, ilk yaratılıştaki bir nûrun iki yansıması olarak tasvir ettiği Muhammed ve Ali’nin cismen de aynı nûru taşıdığını belirtmektedir. Bu nûrun Abdullmuttalib’den iki oğluna geçerek, Hz. Muhammed ve Hz. Ali’nin şahsında tezahür ettiği kabul edilir. Bkz., Yeminî, *Faziletname*, 9-20; Seyyid Hüseyin, *Şerhu Hutbeti’l-Beyân*, Süleymaniye Ktb., Laleli 1496, 116b.

Hız. Peygamber'in Gadîr Hum günü Hz. Ali'yi hırkasının içine alarak cismanî bütünlüşmeyi¹⁹ de göstermesine işaret edilir.

*“Lahmike lahmi” rumuzun beyanı sendedir
Hemdem ü hem sırr u hemrâz-ı peygamber yâ Ali²⁰*

Vahdet-i Vücûd

Nûr-ı Muhammedî anlayışı vahdet-i vücud anlayışıyla doğrudan ilgilidir. Zira vahdet-i vücûdda ifade edilen ilk taayün mertebesi nûr-ı Muhammed'dir.²¹ Bir başka ifadeyle Muhammed-Ali alemin yaratılış sebebi, her şeyin aslı ve her şeyin özünün kendilerinde toplandığı ilktir. Bu, bazı mısralarda Hz. Ali'nin (hatta *Devriyelerde* kendini velâyet nûruyla birleştirme gayretinde olan dervişlerin) Tanrı'nın mazharı, âlemin aynı, her varlıkta, vech/yüzde seyredilebilen, yani vahdetin kesrete dönüşmesi olgusunun gerçekliğidir.

*Ali'dir aynamızda ayn-ı mahzar
Zemin ü âsumânın enveriyüz²²*

*Zâtın Allah mazharıdır yâ Ali
Kibr ü leyn senden beridür yâ Ali
Bu Hatâyî kayser ü hakan ü cem
Kanber'inin Kanber'idür yâ Ali²³*

Allah-Muhammed-Ali

Vahdet-i vücûd anlayışı, Alevî literatüründe Allah-Muhammed-Ali üçlemesini ifadeye de imkan vermektedir. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Muhammed-Ali Tanrının ilk tecellîsi olarak vahdetin kesrete açılan kaynaklarıdır, birlikte çokluk veya çoklukta birliktirler; üçü birdir, aynı zamanda üçünün de kendi kimlikleri vardır, bu kimliklerin sırrına vâkıf olan onların birliğini idrak eder. Bu üçleme tezahürlerinde farklı

¹⁹ Bu olgunun *Fütüvvetnâmelerdeki* ilginç bir anlatımı şöyledir: Gadîr Hum günü Hz. Peygamber minberdeyken “Ali'yi yanına çağırıp, ridasının içine aldı. Bir vücuttan iki baş olarak göründüler. Ve şöyle buyurdu: “Etin etimdir, kanın kanımdır, cismin cismimdir, ruhun ruhumdur.” Sahabeden birisi hased ile sordu ki: “Ya Rasulallah, siz mübarek gömleğinizi çıkarın biz dahi görelim.” Rasul (sav) mübarek teninden gömleği çıkardı, cümlesi gördüler ki velînin ve nebînin cismi bir olmuş idi. Dediler ki: “*Saddık ya Rasulallah*”. Tekrar mübarek gömleğini giydi”. Gölpinarlı, “Seyyid Gaybî oğlu Seyyid Hüseyin'in Fütüvvetnamesi”, *İÜİFM*, XVII, İstanbul (1955-56), 80-81; *Fütüvvetname-i Ca'fer Sâdık*, Hacı Bektaş İlçe Halk Ktb, 101, vr. 13b; *Fütüvvetname* Millet Ktb., Şer'iyye 900, vr. 2b-3a.

²⁰ Memmedof, I, 63; Arslanoğlu, 63.

²¹ Demirci, “Nûr-ı Muhammedî”, 243. Konuyla ilgili diğer kaynaklar için aynı yere bakılabilir.

²² Memmedof, I, 48; Arslanoğlu, 149. Benzer örnekler için bkz., Memmedof, I, 60; II, 363, 367; Arslanoğlu, 62, 242-243.

²³ Memmedof, I, 546; Arslanoğlu, 155.

olsalar bile manada birdirler ki, bunu en güzel dile getiren örneklerden birisi Kul Himmet'e aittir:

*Mahabbettir Lâilâhe illâllah
Mahabbettir Muhammed Resulüllah
Mahabbettir Ali Şah veliyyullah
Üç isim, manada birdir mahabbet²⁴*

Bu birlikteliğin bilincinde olan Hatâyî de Hz. Ali'nin sıfatlarını esas alarak 22 kıtalık bir Murabba yazmıştır:

*Şâh iki cihânın efdâlidir
Allah'un eli ânun elidir
Ol söz ki zamâne heykelidir
Allah ü Muhammed ü Alidir
.....
Matlûb-ı ibâdet ü şerî'at
Mazmûn-ı irâdet ü tarikât
Maksûd-ı hakâyik-ı hakîkât
Allah ü Muhammed ü Ali'dir²⁵*

Allah-Muhammed-Ali üçlemesinde, Allah bütün tanrısal sıfatlara sahip olarak her şeyin yaratıcısı, her şeyin hakimi, her şeye gücü yeten ve hakikatin kendisidir. Hz. Muhammed, nübüvvet vasfıyla şeriat sahibi olarak insanlara yol gösteren dini tebliğ eden ve öğretendir. Hz. Ali, velâyet vasfıyla tarikat sahibi olarak kâmil insan makâmında insanların manevî terbiyelerini tamamlamaları için onlara örnek olandır. Alevî geleneğinde Hz. Ali'nin örnek alınması, nübüvvetin sadece Allah'ın seçtiği kimselere hasredilmesi ve bunun da Hz. Muhammed ile birlikte sona ermesiyle ilgilidir. Oysa velâyet vasfı Hz. Ali, imamlar ve veliler vasıtasıyla devam eden, süreklilik arz eden bir özelliğe sahiptir.²⁶ Bu devamlılık, insanlara, bu dünyadaki manevî eğitimleri ve tarikat yolunda kat ettikleri makamlara paralel olarak hakikat ve marifet sırlarına ermeleriyle ona ulaşılma imkanı sağlar. Bir başka ifadeyle, kişi isteyerek, çalışarak çabalayarak peygamber olamaz, ancak şahsî gayretleriyle kâmil insan olabilir ve bunun zirvesinde örnek alınacak şahıs Hz. Ali'dir. Bu durum, sûflerin dile getirdikleri *Devriyeler*'indeki maksatları daha anlaşılır kılar.²⁷ Zira manevi terbiyede yola girerek hakikat ve ma'rifet sırrına eren kişi artık kendini

²⁴ İsmail Özmen, *Alevi-Bektaşî Şiirleri Antolojisi*, Ankara 1998, II, 301.

²⁵ Memmedof, I, 14-22; II,29-39; Arslanoğlu, 149-151, 164-165.

²⁶ Velayet vasfının sürekliliği hakkındaki Şîî yaklaşım için bkz., Henri Corbin, *İslâm Felsefesi Tarihi*, çev. H. Hatemi, İstanbul (1986), 56-59. Aynı anlayışın tasavvuf kültürüne nasıl yansıdığı için bkz., eş-Şeybî, *es-Sıla*, I, 378 vd.; Süleyman Ateş, *İslâm Tasavvufu*, Ankara, (trç.), 143-153.

²⁷ Devriye hakkında bkz., Bilâl Kemikli, "Türk Tasavvuf Edebiyatında Devriye ve Sun'ullah-ı Gaybî'nin Devriyesi", *İslâmî Araştırmalar*, XIII, S.2, (2000), 217-226.

fenâ fillah makamında her şeyle özdeş görmeye başlar.²⁸ Hallac'ın "Ene'l-Hakkı" böyle bir özdeşliğin eseridir. Benzer ifadelere Hatâyî'de de rastlamaktayız:

*Biz ezelden ta ebed meydâne gelmişlerdenüz
Şâh-ı Merdan ışıktına merdâne gelmişlerdenüz*²⁹

*Aynallahem aynallahem aynullâh
Gel imdi Hakk'ı gör ey gûr-i gümrâh*³⁰

Şâh-ı Velâyet

Yaratılıştaki konumu itibarıyla ilk taayyün mertebesinin bir parçası olarak bu âlemde tezahür eden Hz. Ali, sahip olduğu sıfatlar bakımından da diğer insanlardan farklı olmalıdır. Nitekim kâmil insan olarak Hz. Ali her türlü erdemi, ahlakî sıfatları şahsında toplar. Bu sıfatların başında hiç şüphesiz velâyet gelir. Hakkın kulunu, kulun da Mevlâsını dost edinmesi, Allah ile kul arasında karşılıklı sevgi ve dostluk,³¹ diye tarif edilen "velâyet", Kur'an'da pek çok yerde geçer; "*İyi bilin ki Allah'ın dostlarına korku yoktur; onlar üzülmeyeceklerdir de. Onlar iman edip takvâya ermiş olanlardır*"³² Velîlik, Allah'ı bilmek, dünya nimetlerinden yüz çevirerek kul olarak Allah'a yaklaşmaktır. Velâyetin en mükemmel tezahürü ise Hz. Ali'dir. Bundan dolayı o, sâhibü'l-velâyet, şâh-ı velâyet olarak adlandırılır.³³

*Ey iki âlem penâhı şâh u server yâ Ali
Sâhib-i fazl-ı velâyet şîr-i Haydar yâ Ali*³⁴

*Ali şâh-ı velâyetdür Ali sırr-ı hidâyetdür
Ali şol mâ'niden peydâ ki sırr-ı evliyâ geldi*³⁵

Hz. Ali'nin Fetâlığı ve Diğer Vasıfları

Velâyetin bir sonucu ise Hz. Ali'nin kahramanlığı, Allah için kanıyla, malıyla vs. her türlü fedakârlıkta bulunmasıdır. Bu bağlamda Hz. Ali'nin kahramanlık, şecaat ve

²⁸ Aynı durumun Hatâyî'nin şiirlerindeki bazı ifadeler yorumlamak için dikkate alınması gerektiğine dair, bkz., Reşat Öngören, "Safeviyye Tarikatı ve İran Safevî Devleti", *Bilgi ve Hikmet*, Yaz (1995), S, 11, 90, dipnot: 96. Hanz Roemer'den naklen. Ancak yazar bu görüşe katılmaz.

²⁹ Memmedof, I, 272; Arslanoğlu, 148. Şah İsmail'in velâyet vasfının kendisine intikal ettiğini ifade ettiği güzel bir örnek için bkz. Memmedof, I,140-142 ; Arslanoğlu, 121-122.

³⁰ Arslanoğlu, 268, (şiir Hatâyî'ye nispeti şüpheli olanlar arasında verilmiştir).

³¹ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul (1991), 517-518.

³² Bir örnek olarak, Kur'an, Yunus X/62-63.

³³ Abdurrahman Güzel, *'Ali in Der Bektaschi-Dichtung, Namentlich Jener des 16.Jahrhunderts*, Wien (1972), 20-21.

³⁴ Memmedof, I, 60; Arslanoğlu, 62

³⁵ Arslanoğlu, 60. Benzer örnekler için bkz., Memmedof, I, 214 ; Arslanoğlu, 116

cesaretini gösteren ve “*Ali'den başka fetâ/yiğit, Zülfikârdan başka kılıç yoktur*”³⁶ sözü Alevî-Bektâşî literatüründe önemli bir yere sahiptir ve bu söz üzerine Zülfikarnâmeler kaleme alınmıştır. Hatâyî'nin de bu sözün tamamının veya bir kısmını dile getiren mısraları vardır:

*Hande varsan ey Hatâyî sen bu lafzı söyle gil
Lâ fetâ illâ Ali lâ seyfe illâ Zülfikâr*³⁷

Fetalık, sadece gazâ meydanındaki yiğitlik anlamında değildir. Bilakis fetalık, yiğitlikle beraber kişiyi toplumda diğerlerinden farklılaştıran, cömertlik, konukseverlik, merhametli ve şefkatli olmak gibi pek çok hasleti de içerir.³⁸ Alevî literatüründe bunu ifade eden bir terim vardır Hz. Ali'nin “Hel etâ” ile beyan kılınması. Bu terim özellikle onun cömertliğinin Kur'an tarafından tasdik edildiğini ifade içindir.

*Hel etâ'da Hak sana çün sâki-i mutlak didi
Âb-ı Kevserden senin destindedir ya 'kût u câm*³⁹

*Bildün ne ma'nidür 'ale'l-insân hîn-i dehr
Kur'an'da çünki kıldı beyân “Hel etâ” seni*⁴⁰

Buradaki “Hel etâ” lafzı İnsan suresinin ilk kelimelerinden iktibastır. Rivayete göre Hasan ve Hüseyin hastalanmışlardı. Hastalıktan kurtulmaları için Hz. Ali'ye bir şeyler adasanız iyi olur diyenler olmuştu. Onlar da üç gün oruç tutmayı adanmışlar ve ev halkı da kendilerine iştirak etmişlerdi. Birinci gün yiyeceklerini iftar vakti kapıya gelen bir dilenciye, ikinci gün bir yetime ve üçüncü gün bir esire vermişler kendileri sadece su ile iftar ve imsak etmişlerdi. Bunun üzerine sûrenin 7-22. âyetleri nâzil oldu. “*Onlar, şiddeti her yere yayılmış bir günden korkarak verdikleri sözü yerine getirirler. Onlar, kendi canları çekmesine rağmen yemeği yoksula, yetime ve esire yedirirler. ‘Sizi Allah rızâsı için doyuruyoruz; sizden ne bir karşılık ne de bir teşekkür bekliyoruz’...*”⁴¹ Hz. Ali'nin cömertliği sadece “Hel etâ” ile değil pek çok şiirde dile getirilmiştir.⁴² Hz. Ali'nin Kevser suyu/havuzunun sâkisi olarak kabul edilmesi, onun başta ilim olmak üzere her şeyin

³⁶ Bu söz hakkında bkz., Aclûnî, *Keşfü'l-Hâfâ*, tah. A. Kalaş 2. baskı, Beyrut 1979, II, 363; Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mülük*, Beyrut 1987, III, 116.

³⁷ Memmedof, I, 162; Arslanoğlu, 108. Benzer örnekler için bkz., Memmedof, I, 25, 32, 61, 141-142; Arslanoğlu, 62, 66, 121, 163, 321.

³⁸ Feta hakkında bkz., M. Saffet Sarıkaya, *XIII-XVI. Asırlardaki Anadolu'da Fütüvvetnamelere Göre Dini İnanç Motifleri*, Ankara (2002), 49-53, 62-64.

³⁹ Memmedof, I, 354; Arslanoğlu, 77.

⁴⁰ Memmedof, I, 34; Arslanoğlu, 66. Benzer örnekler için bkz. Memmedof, I, 61; Arslanoğlu, 62.

⁴¹ Kur'an, İnsan, 76/7-10. Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Gölpinarlı, *Mü'minlerin Emiri Hz. Ali*, 389-390. Ayetler Hz. Ali'nin fetalığının delili olarak da kabul edilir. Bkz. Sarıkaya, *Fütüvvetnamelere Göre* 93-94.

⁴² Örnekler için bkz. Memmedof, I, 64; Arslanoğlu, 131.

menba'ı olarak görülmesi yanında muhtemelen bu cömertliğinin ve kahramanlığının sonucudur. Bu gelenek Alevî-Bektâşi geleneğinde törenlerde sâkilik göreviyle devam ettirilmektedir.

Bu sıfatlarla beraber Hz. Ali'nin mürüvvet,⁴³ şecâat,⁴⁴ kerâmet⁴⁵ sahibi, bütün ilimleri bilen⁴⁶, kendisine inananlara şefâatçi olan,⁴⁷ Kevser havuzunun sâkiliği,⁴⁸ dilediğinde âleme hükmetme gücüne sahip olan⁴⁹, yaratılışının sırrını bilen meleklerin kendisini ta'zim ettikleri⁵⁰ gibi önemli sıfatları vardır. Bunun yanında onun ilmine, ahlakına, şefkatine, merhametine dair sahip olduğu hasletleri uzunca bir liste yapmak mümkündür. Hz. Ali'nin sahip olduğu sıfatları ifade etmek için zannediyorum *Hutbetü'l-Beyân*'daki şu söz yeterlidir: “*Ben sıfatlanmışım dokuz yüz doksan dokuz sıfatla, Allah Te'âlâ'nın hulki, emri, ulûhiyyetinden gayri.*”⁵¹

*Nedir söyle bana şâhın nişanı
Eger mü'min isen sen şâhı tanı
Kimin eliyle çizgünür felekler
Ona secde eder gökte melekler
Mürüvvet ü kerem lutf u sehâvet
Nişanı şâhın ey ehl-i sa'âdet*

...
*Mizân terâzü sorgu haşr u mahşer
Ali elindedür fi'l- cümle yekser
Geçüren ol sırâtü'l-müstakîmi
Anın ümmetidir ezel kadîmi
Velâyet şehrinin kadri Ali'dür
Hakikât bahrinin dürri Ali'dür*⁵²

Hz. Ali'nin Menâkıbı

İlk yaratılış ve Hz. Ali'yle ilgili bu kabuller, onun hayatının kitaplarda nakledilen bibliyografik bilgilerin ötesinde bazı olağanüstü menkabevî olaylarla hatırlanmasına, onun etrafında oluşturulan mitsel unsurların şifahî kültürle nesilden nesile aktarılmasına imkan vermiştir. Zira halk vicdânı Hz. Ali'nin zirvesinde bulunduğu manevî velâyet sahibi velîler

⁴³ Memmedof, I, 64, II, 25; Arslanoğlu, 131, 163

⁴⁴ Memmedof, I, 64; Arslanoğlu, 131.

⁴⁵ Memmedof, I, 64; Arslanoğlu, 131.

⁴⁶ Memmedof, I, 131; Arslanoğlu, 119.

⁴⁷ Memmedof, I, 544, 547; Arslanoğlu, 154-155.

⁴⁸ Memmedof, I, 55; Arslanoğlu, 115

⁴⁹ Memmedof, II, 377-378; Arslanoğlu, 244-245.

⁵⁰ Aynı yerler.

⁵¹ Seyyid Hüseyin b. Seyid Gaybî, Şerhu Hutbeti'l-Beyân, vr. 122b. Ancak Hatâyî sözünde ileri gittiğinin farkında olarak Hz. Ali'yi yaratıcılıkla da tavsif etmiştir:

Sensin yaradan bu hâs u âmu/Küstah dimen dahi kelâmu

Bkz., Memmedof, II, 27; Arslanoğlu, 164.

etrafında, eski kültürlerden de kaynaklanan efsânevî anlatımlarla bir kült oluşturmaya uygundur.⁵³ Bu kültün Hz. Ali adına Alevî kültüründe fazlasıyla oluşturulduğunu gözlemlemekteyiz. Hatâyî'nin şiirlerinde de aynı olgu söz konusudur. Alevî geleneğinde gördüğümüz Nûr-ı Muhammedî'deki Hz. Ali, miraçta Hz. Ali'nin aslan suretinde görünmesi, Kırklar cem'i, Hayber Kalesinin fethi gibi konular menkabevî olarak büyük ölçüde mesnevî tarzında yazılan *Dehnâme* ve *Nasihâtname*'de anlatılır:

*Hem sende bulundu ism-i Â'zam
Hem sende görindi rûh-ı Âdem
Tığında yazıldı satr-ı levlâk
Levlâke lemâ halaktü 'l-eflâk*

.....
*Nebî mirâca çıhdı kimi gördi
Makâm-ı müntehâda kime erdi
Yol üstünde duran aslanı gördi
Çıhardı yüzigin ona virdi⁵⁴*

Hz. Ali'nin Pîr Olarak Kabul Edilmesi

Hz. Ali'yi böylesine benimseyen kendilerine örnek edinen kimselerin, onu pîr kabul etmelerinden ve tâliplerini ona râm olmaya yöneltmelerinden daha tabî bir şey olamaz.

*Ey Hak kelâm içinde didi Murtezâ seni
Hak bildi sıdk u can ile ehl-î safâ seni⁵⁵*

*Din ışkına koyan başı âlem-i serveri şaha
Eline Zülfikâr almış Aliyyü 'l-Murteza geldi⁵⁶*

Hz. Ali'nin önder kabul edilişi bazı kereler ona inanmayanların dinsiz, imansız Yezid, kafir hatta Mecusilikle suçlanmasına kadar varmaktadır.

*Ali'yi hak bilmeyenler kâfir-i mutlak olur
Dini yoh imanı yok ol nâ-müselmandır bugün⁵⁷*

*Şecaât bu velâyet bu mürüvvet bu kerâmet bu
Ali'yi görmeyen hâzır Yezid ü Gebr ü kâfirdür⁵⁸*

⁵² Memmedof, II, 377-378, 387; Arslanoğlu, 245-247.

⁵³ Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul (1982), 97 vd.; A. Yaşar Ocak, *Türk Halk İnançlarında ve Edebiyatında Evliya Menkabeleri*, Ankara (1984), 4-12.

⁵⁴ Memmedof, II, 23, 376; Arslanoğlu, 163, 244.

⁵⁵ Memmedof, I, 31; Arslanoğlu, 66. Benzer örnekler için bkz., Memmedof, I, 7, 11, 56; Arslanoğlu, 60, 106, 112.

⁵⁶ Memmedof, I, 521; Arslanoğlu, 59.

⁵⁷ Arslanoğlu, 292, (Şiir Hatâyî'ye nispeti şüpheliler arasında yer alır).

⁵⁸ Memmedof, I, 64; Arslanoğlu, 131.

Hız.Ali'ye Bende Olma

Hız. Ali'nin pîrliği, liderliği ve örnek alınışı beraberinde ona tâbi olmayı, kul köle olmayı, on iki imam yolundan yürümeği de gerektirmektedir. Hatâyî'de bununla ilgili pek çok örneği bulmak mümkündür. O bir şiirinde Allah-Muhammed-Ali'nin ayrı ayrı kulu kölesi olduğunu belirtirken çoğu kere kendini Hız. Ali'nin Kanberi, çâkeri, bendesi, kulu, Kanber'in Kanberi, Kanber'in bendesi olarak tavsif eder ve onların şefaatinin bekleyen bir kul olduğunu ısrarla vurgular.

*Menem ki can ü dilden Haydarî'yem
Habib-i Zülcelâl'in çâkeriyem
Gulâm-ı hanedân-ı Ahmed'em hem
Ali'nin Kanber'inin Kanber'iyem⁵⁹*

*Adım İsmâil ibn-i Haydarî'yem
Ali'nin çâkerinin çâkeriyem⁶⁰*

*Bu Hatâyî dir ezelden ben imamın kulyem
Ey İmâm-ı Hak Aliyyü'l-Murteza'sından meded⁶¹*

*Hatâyî şâh-ı âlem eşiginde
Gulâm-ı kemter ez-Kanber değil mi⁶²*

Hatâyî'nin Kendisini Ehl-i Beyt'e Nispeti

Şah İsmail'in şiirlerinde Hız. Ali ile ilgili rastlanan bir başka olgu da kendisini Hız. Ali nesline nispet etmesidir. Esasen o, pek çok şiirinde İmam Ali ve Ehl-i Beyt yolunda olduğunu, Hüseyinî ve Caferî mezhebe mensup olduğunu açıkça ifade etmiş ve bu yola râm olmayanları, baş koymayanları çeşitli şekillerde suçlamıştır. Ancak kendisinin de Ehl- Beyt neslinden olduğunu iddia etmesi bu durumdan biraz farklıdır. Onun bu iddiası vahdet-i vücûd anlayışının, yani varlıkta birliği görme ve hakikat sırrına ererek kendisini varlıkla hemhâl kılma anlayışının bir sonucu olabileceği gibi, mevcut siyâsî şartlar içinde kendisini Ehl-i Beyt'e nispetinin müridleri arasındaki getirisiyle de doğrudan ilişkili olabilir.⁶³ İşte onun konuyla ilgili beyitleri;

*Şâh-ı merdân'ın Ali'nin âliyem evlâdiyem
Zülfkâr ü tâc ü Döldül üç nişânı mendedür*

⁵⁹ Memmedof, I, 39; Arslanoğlu, 83.

⁶⁰ Memmedof, I, 351; Arslanoğlu, 84.

⁶¹ Memmedof, I, 113; Arslanoğlu, 34.

⁶² Memmedof, I, 525; Arslanoğlu, 65. Benzer örnekler için bkz., Memmedof, I, 64, 337, 354, 467, 521, 544, 546, 547; Arslanoğlu, 40, 59, 77, 81, 131, 154, 155.

⁶³ Çünkü Şah İsmail'den önce atalarından kendilerini Ehl-i Beyt'e nispet eden yoktur. Bu nispet Şah İsmail ile başlar. Bkz., Hüseyin Mircaferî, *Şiilik ve Savvefi Şiiliği*, (Dr. Tezi) İstanbul (1972), 10.

*Açarem din-i Muhammed mezheb-i Ca'fer yakîn
Lâ feta illa Ali bu sırr-ı pinhân mendedür*⁶⁴

Sonuç:

Sonuç olarak Alevî-Bektâşî kültüründe Hz. Ali'yle ilgili kabuller onun tarihî gerçekliği ve kişiliğiyle, şifahî olarak anlatıla gelen efsânevî kimliğiyle örtüşerek manzum literatüre de konu olmuştur. Bu bağlamda Hatâyî'nin şiirlerinde Hz. Ali önemli bir yer teşkil eder. Günümüzde Alevîler arasında anlatıla gelen söylencelere Şah İsmail'in şiirlerinde hemen tamamen rastlanması, bunların XVI. asırdan önce oluştuğunu göstermektedir. Bunun yanında Hatâyî'nin şiirlerinde Hz. Ali'yle ilgili Şîî gelenekte kabul gören inanç motiflerine belirgin şekilde rastlamaktayız. Ama daha önemlisi Hatâyî'nin, Hz. Ali'yle ilgili anlatım ve vurgularında, Allah-Muhammed-Ali üçlemesi içindeki yeri, Ali'yi sevenler ve ona bağlananlar için onun en güzel örnek olmasının ötesine gitmemektedir. Böylece Hz. Ali, Tanrı veya insanüstü bir varlık olarak değil; tasavvufî vahdet-i vücûd anlayışı çerçevesinde insan-ı kâmil olarak, bütün erdemli vasıflara sahip, kendisine bende olanlara pîrlük ve önderlik eden bir kişilikle içselleştirilmiştir. Bu içselleştirme olgusu karşısında -günümüzde yapılan bazı tartışmalarda olduğu gibi- Hz. Ali'yi Alevî kültüründe yok saymak, Alevî geleneğini yok saymakla eş anlamlıdır. Çünkü, A.Y. Ocak'ın da belirttiği gibi⁶⁵ Hz. Ali hakkındaki kabuller Alevî-Bektaşî inançlarının temel unsurları arasındadır. Sözlerimi yine Şah İsmail'in bir beytiyle bitirmek istiyorum:

*Çün senün evsâfına yitmez Hatâyî'nin sözi
Üş bu ebyât üste hatm oldı kelâmım vesselâm*⁶⁶

⁶⁴ Memmedof, I,141-142; Arslanoğlu, 121.

⁶⁵ Bkz. A. Yaşar Ocak, "Alevîliğin Tarihsel Sosyal Tabanı İle Teolojisi Arasındaki İlişki Problemine Dair", *Tarihi ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektâşîler ve Nusayrîler*, 21-23 Kasım 1997, İstanbul (1999), 393.

⁶⁶ Memmedof, I, 354; Arslanoğlu, 77.